

AR BANGINIS YRA ŽUVIS?

Mintimis dalysiuosi apie kalbą, o ne apie žūklę. Sakoma, kad kas žmogus – tai kalbėtojas, kas žmogus – tai kalba. Bet tada reikėtų sakyti esant tiek kalbos rūšių, kiek yra žmonių. Toks maksimalistinis kiekvieno individo kalbos skirtumų „rūšiavimas“ būtų tiesiog neaprepiamas. Tačiau įvairių labiau apibendrintų kalbėjimo grupavimų esama nemažai: *formali kalba, mokslinis stilius, reklamos žanras, žargonas, bendrinė-standartinė kalba, puskalbė, poezijos žanras, agresyvus stilius*, galėtų būti net *kalbėjimo išgėrus kavos stilius* arba *akių vokų suglaudžiantis stilius*. Visa tai yra tam tikros plačiau ar siauriau užgriebiančios kalbėjimo ar kalbos rūšys.

Bet kuo sudėtingesnė klasifikacija, tuo sunkiau žmogaus smegenims ją išsiminti arba atmesti. Ideali būtų dvinarė opozicinė klasifikacija. Čia kaip tik norėčiau supriešinti dvi kalbos rūšis, vieną iš jų galima vadinti tradicine gyvąja, o kitą – mokslo ir mokslininkų kalba.

Esama tokių lyg ir absoliučių pasakymų. Štai internete randu sakinį: „*Visą naktį košmarai kamavo*.“ Bet nežinau, ar tikėti, kad tikrai *visai visą* naktį? Sakoma: „*Niekad nežinai*, kur nuves laikas!“ Iš tikrųjų *kartais* juk *žinai*. Arba toks sakinyš iš *Lietuvos aido* (2012-07-11, p. 1): „Vakarų Europoje *niekas* neišrinktų į valdžią tų politikų, kurie smerkia pamatines žmonių teises. Lietuvoje – *viskas* atvirkščiai.“ Man regis, galvoje turėta ne *niekas* ar *viskas*, o tik *dauguma* ar *daug kas*.

Lengvai galima parinkti ir daugiau pavyzdžių, bet jau dabar aišku, kad tai tam tikras kalbėjimo būdas,

suabsoliutinantis nebūtinai absoliučius dalykus. Pasakoma tvirtai kategoriškai, nors realybė niuansuotesnė. Tokiu būdu ant svarstyklių lėkščių dedamas tikslumas prieš apytikrumą.

Tikrinu žodynus. Anot *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno (DLKŽ)*, *visas* reiškia „viską apimantis, ištisas“; *niekad* – „nė jokių laiku, niekuomet“; *niekas* – tai „joks (žmogus ar daiktas), nė vienas“; *viskas* – tai „visa, drauge paėmus“. Vadinas, kad *visą naktį* reikėtų suprasti taip, esą nuo pat pradžios iki pabaigos naktis prisodrinta košmarų, be jokios atvangos, be pertraukos, per kurią košmarai būtų liovęsi kamuoti. Analogiškai turėtume manyti, kad *Lietuvos aidas* teigia, esą *į valdžią tų politikų neišrinktų (nerinktų?) nė vienas*; o *Lietuvoje, visa, drauge paėmus, yra atvirkščiai*. Bet intuicija kužda, kad čia kalbama truputį apie kitką. *DLKŽ* autoriai tarsi pasirinko svarstyklių lėkštelę su lipduku „tikslumas“, bet nepastebėjo kiek kitokio žodžių *niekad, niekas, visas, viskas* vartojimo.

Mano tikslas visai nėra kalbėti apie *lietuvių* kalbos žodynus. Analogiškų apibrėžimų esama ir *kitų* kalbų leksikografijoje. Pavyzdžiui, Sergejaus Ožegovo ir Natalijos Švedovos rusų kalbos žodyne žodis *nikogda* – „niekada“ aiškinamas kaip „jokių laiku, jokiais aplinkybėmis“, o *vesj* – „visas“ turi šešias reikšmes, ir jos visos implikuoja tą patį absoliutumą. Žodynų autoriai lyg vengia reikšmių, kurios žymi netikslų, neišsamų kiekį ar skaičių, gal net dedasi jų nepastebintys. Kalbos mokslininkai tarsi stengiasi, kad kalba atrodytų ar darytųsi tikslesnė, negu yra, tarsi teigia, kad tos ne-

absoliučios reikšmės neva nepreciziškos, todėl nereikšmingos, taigi galima kalbą sprauti į išmąstytus rėmus, ją neva tobulinant.

Bet ne tik kalbės, o ir kitų sričių mokslininkai stengiasi kalbą keisti – tikslindami pažinimą, mąstymą apie pasaulį, jie daro poveikį ir kalbai. Į akis krinta tam tikri subordinuoti daiktavardžiai (hiponimai). Sakykim, *bambukas*, kurį mokslininkai laiko žole. Jį apibrėžiant *DLKŽ*, nepavartotas žodis *žolė*, bet žodžių junginys *varpinių šeimos* tai suponuoja: „bot. aukštas, laibas sumedėjęs varpinių šeimos šiltųjų kraštų augalas tuščiaaviduriu stiebu“. O anglų kalbos *Merriam Webster Collegiate* žodyne *bambukas* aiškiai vadinamas žole: „viena iš daugelio, ypač tropinių medingų, medžio pavidalo žolių [...]“. Tačiau patekęs tarp bambukų negaliu atsikratyti įspūdžio, kad tai miškas, kad bambukai yra tikri medžiai ar bent krūmai. Kodėl mano supratimas apie tai, kas yra medis ir kas – žolė, taip smarkiai prasilenkia su botanikų nusistatymais, kuriuos gana noriai pripažįsta žodynai?

O ar banginis yra žuvis? Hermanas Melvilis, garsiaame 1851 m. romane „*Mobis Dikas*“ aprašęs baltąjį banginį, aiškino: „*Savo Gamtos sistemoje 1776 metais Linėjus paskelbė: Tokiu būdu aš atskiriu banginius nuo žuvų*. Bet iš savo paties patirties žinau, kad bent iki 1850 metų rykliai ir alsės, Atlanto ir kitos silkės, priešingai aiškiam Linėjaus įsakui, tas pačias jūrų valdas vis dar dalijosi su Leviatanu (banginiu).“ Nors ir žinodamas Linėjaus argumentus apie karštą banginio kraują ir oru kvėpuojančius plaučius, Melvillis apsisprendė laikytis „geros senamadiškos nuomonės, kad banginis yra žuvis“.

DLKŽ griežtai perėmė Linėjaus priesakus ir *žuvį* apibrėžė kaip „žiaunomis kvėpuojantį, šaltakraujį stuburinių vandens gyvūną“. Dėl karštu krauju šildomų plaučių banginis tarp žuvų nepateko. Bet kodėl, žiūrėdamas kokį dokumentinį filmą apie banginius, negaliu mintyse nelyginti jų su delfiniais ir rykliais: visi jie nardo jūromis, yra panašios formos ir turi pelekus. Visa tai, mano supratimu, yra žuvų bruožai, o juos atitinka ne tik rykliai, bet ir banginiai su delfiniais. Užtat temperatūros, kvėpavimo ar dauginimosi skirtumų, kuriuos pastebėjo, ištyrė ir suklasifikavo mokslininkai, tiesiog nematau, man jie atrodo paslėpti ir neesminiai.

Arba kitas pavyzdys – astronomai moko, kad saulė yra žvaigždė. Bet mes ir patys iš patirties žinome, kas yra saulė, o kas – žvaigždės. Šiuo atveju žodynai, regis, ne taip ryškiai pasidavę mokslininkų spaudimui, pavyzdžiui, *DLKŽ*, nurodo, kad *žvaigždė* visų pirma yra „šviesulys, atrodantis šviečiančiu tašku nakties danguje“ (tad saulė – ne žvaigždė, nes nakties danguje jos nebūna). *Saulė* esąs „dangaus kūnas, aplink kurį skrieja Žemė ir kitos planetos“ (tad kūnai, apie kuriuos Žemė nesukreija, nėra saulės; Žemė nesukreija apie žvaigždes, tad žvaigždės nėra saulės). Minėtame rusų kalbos žodyne apibrėžimas iš dalies panašus, plg., *solnce* – „saulė“: „Dangaus šviesulys – įkaitęs plazminis rutulio formos kūnas, apie kurį sukasi Žemė ir kitos planetos“. Tačiau astronomų siūlomas požiūris čia ryškesnis, nes toliau nurodomas pirmasis iliustracinis pavyzdys sulygina saulę su žvaigždėmis: „Saulė – nyktukinė žvaigždė“.

Astronomai sako, kad Venera – tai planeta. Man ji yra aušrinė ar vakarė žvaigždė. Ar kas pasakytų *aušrinė* ar *vakarė planeta*? Ar kas, užvertęs galvą į dangų, gali pastebėti ypatybių, dėl kurių Jupiteris, Marsas ar Merkurijus turėtų nebūti žvaigždės?

Aišku, mokslininkai stengiasi sąmoningai modifikuoti kalbą, formuoti ją pagal savo atradimus ir naujas klasifikacijas, nors klasifikacijos gali būti laikinos, kol bus perklasifikuotos. Bet ar sulig kiekviena mokslinė klasifikacija, kad ir labai paplitusia, turėtų keistis ir senosios žodžių reikšmės?

Žmonės kalba jau šimtus tūkstančių metų. Tai žmonių kalba žmonėms, ir ją vadinti galima įvairiausiai: gyvąja, gyvenimiška, paprasta, įprastine, tradiciška, natūralia. Tai ne mokslininkų kalba mokslininkams ir ne mokslininkų kalba žmonėms. Žmonių kalba neturėjo visada būti visai tiksli, joje nuolat pasitaikydavo neaiškių pasakymų, dviprasmybių, nutylėjimų, perdėjimų. Aplinka, situacija, kontekstas papildydavo didžiumos ne visai preciziškai sudarytų sakinių mintį ir ją išskaidrindavo, suvienareikšmindavo. Įdomiausia, kad būtent tokia kalba – žmogiška, apytikrė, mums puikiausiai tarnavo ir tarnauja. Senų žodžių daugiareikšmiškumas, polisemija gal yra geriausias tokio prisitaikiusio ambivalentiškumo pavyzdys. Apytikrumas – normaliausias

gyvos kalbos bruožas, tačiau ir būdama apytikslė ji lengvai suvokiama.

Todėl svarstau apie tokias dvi kalbos rūšis – gyvąją natūralią (apytikslę) ir mokslo, mokslinę (tikslią, nedviprasmišką). Gyvoji apytikslė kalba formavosi tarsi savaime, tuo ji ir skiriasi nuo dirbtinai kuriamos mokslininkų kalbos, orientuotos į tikslumą. Tuo nenoriu pasakyti, kad viena rūšis negali susiliesti su kita – juk mokslo kalbos šaltinis irgi yra gyvoji kalba. Bet jei mėginsime apsimesti ir manysime, kad mokslo kalba yra ta pati gyvoji kalba, tik praturtinta mokslo žiniomis, tai nepastebėsime principinių skirtumų ir, gyvąją kalbą paguldę į Prokrusto lovą, nuvertinsime jos savitumą.

Mokslo žodynuose *bambukas* ir toliau bus žolė, *banginis* – žinduolis, o *saulė* – žvaigždė. Bet didžiunos žmonių gyvojoje kalboje egzistuos tokio preciziškumo nesiekiančios, kitaip atsiradusios reikšmės, kurioms irgi turėtų atsirasti vietos žodynuose.

Aišku, kad senosios žodžių *medis*, *žvaigždė*, *žuvis* reikšmės remiasi visų pirma išoriniu panašumu (o ne paslėptomis savybėmis): *medis* – tai didelis kietas augalas, daug jų viename plote sudaro mišką (ir ne taip svarbu, ar jie daugiamečiai, ar varpiniai); *žvaigždė* – tai taško formos šviesulys nakties danguje (ar jis pats karštas ir šviečia, ar šaltas ir tik atspindi kitų kūnų šviesą, čia yra antraeilis dalykas). *Žuvis* – tai pelekais besiirstantis vandens gyvūnas (nors vieni taip apibrėžti yra karšto kraujo, o kiti – šaltakraujai).

Šiandien drąsiais vadinčiau tuos leksikografus, kurie, jusdami stiprų mokslo sferos spaudimą, vis tiek stengiasi išvelgti ir fiksuoti būdingąsias gyvosios kalbos ypatybes, neva nepriderančias tiksliam moksliniam mąstymui. Štai didysis 20 tomų *Lietuvių kalbos žodynas* žodį *visas* apibrėžia, be kita ko, ir tokiais žodžiais: *visas* „nurodo kiekvieną be išimties ar beveik kiekvieną pagrindiniu žodžiu nusakomo objekto narį“. Kitaip sakant, *visas* yra ir toks, kokį jį nori matyti mokslininkai: nedviprasmiškas „kiekvienas be išimties“, ir kartu toks, koks žinomas gyvojoje kalboje, apytikris „beveik kiekvienas“. Tas pats žodis tarsi negalėtų reikšti ko nors „be išimties“ ir kartu „su išimtimi“. Bet taip jau būna gyvojoje kalboje. Galėtume kalbėti ne apie vieną pa-

grindinę žodžio *visas* reikšmę, o apie dvi: „kiekvienas be išimties“, „kiekvienas su išimtimi (beveik kiekvienas)“. Analogiškai *niekad* reiškia „nė jokių laiku, niekuomet“ ir „beveik nė jokių laiku, beveik niekuomet (ypač retai)“. Moksliskai nusistačiusiam gali atrodyti, kad taip, kaip *dešimt* nėra *vienuolika*, taip *visada* negali būti *beveik visada*. Tačiau gyvojoje kalboje tai įprasta.

Nesutrumpintas trečiasis tarptautinis *Merriam Webster* anglų kalbos žodynas nurodo kelias *fish* – „žuvis“ reikšmes, iš jų antroji, mokslinė, reikšmė užima daug eilučių, čia rašoma apie šaltą kraują, žiaunas, ikrus ir pan. Vis dėlto man labiausiai įstrigo penktoji reikšmė: „žuvis yra tai, kas panašu į žuvį (kas ją primena)“. Tokį apibrėžimą galima laikyti net tautologišku, bet jis geriausiai nusako gyvojoje kalboje funkcionuojančią *žuvies* reikšmę. Apibrėžimas „žuvis yra tai, kas panašu į žuvį“ nebeatrodys tautologiškas, jei išvelgsime, kad pirmą kartą žodis *žuvis* čia pavartotas gyvosios kalbos reikšme, o antrą kartą – mokslinė. Tokiu būdu drąsiai galėtume apibrėžti žodžius, moksliską kalbėjimą derindami su gyvąja kalba ir nė vieno neužgoždami. Vadinasi, *žuvis* – tai ne tik „žiaunomis kvėpuojantis, šaltakraujis stuburinis vandens gyvūnas“, bet ir „tai, kas primena (panašu į) žuvį pirmąja reikšme“, o *medis* – tai ne tik „daugiametis augalas su kamieniu ir šakų vainiku“, bet ir „tai, kas primena (panašu į) medį pirmąja reikšme“, *žvaigždė* – tai ne tik „šviesulys, atrodantis šviečiančiu tašku nakties danguje“, bet ir „tai, kas primena (panašu į) žvaigždę pirmąja reikšme“. Ir taip toliau.

Taigi vienas iš skiriamųjų gyvosios kalbos bruožų galėtų būti apytikslė žodžio reikšmė, kompensuojama kontekstu: *niekad* yra niekuomet ir kartu beveik niekuomet; *žvaigždė* yra tai, kas į *žvaigždę* panašu. Antrasis bruožas – reikšmės apibrėžiamos, remiantis pojūčiais. Žinoma, stipriausias, daugiausia informacijos apie aplinką teikiantis pojūtis yra rega, todėl nekeista, kad gyvosios kalbos žodžių reikšmės dažniausiai paremtos ja. Kad planetos ne žvaigždės, yra ištirta ir išmąstyta, bet planetų nematome, dangaus skliaute žiba vien žvaigždės. Klaidžiodami tarp bambukų regime mišką. Ryklys ir delfinas atrodo esantys broliai, o banginis – jų dėdė. Zoologams banginis yra žinduolis, bet gyvojoje kalboje jis – žuvis, nes į žuvį panašus. ■